

С.П.Стельмах*

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Статтю присвячено міжнародному співробітництву істориків Росії та України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх участі в перших міжнародних конгресах останніх.

Із часу заснування університетів у середньовічній Європі, в епоху Відродження космополітизм учених став невід'ємним атрибутом академічного життя, хоча інтеграція науки є феноменом ХІХ ст. Технічна революція й розширення шляхів сполучень, інтернаціоналізація політичного життя після Віденського конгресу 1815 р. створили передумови для міжнародної кооперації вчених у середині століття. Її наслідком стали кардинальні зміни в науці, перехід від індивідуальної до колективної транснаціональної дослідницької практики, становлення нових дисциплін (геофізики, астрономії, метеорології та ін.), розширення контак-

* *Стельмах Сергій Петрович – д-р іст. наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.*

тів між ученими, стандартизація наукових понять, асиміляція їх мови тощо. Подальші процеси інституціоналізації науки і потреба у виробленні її загальної координати привели до нової якості інтернаціональних контактів – організації міжнародних конгресів, які стали ареною боротьби різних творчих шкіл. Однак до 1900 р. кооперація вчених обмежувалася переважно сферою кореспонденції, періодикою, відповідними поїздками (запрошення для читання лекцій у зарубіжних університетах, творча практика в закордонних інститутах, лабораторіях), участю у міжнародних конференціях, засіданнях іноземних наукових товариств тощо¹. Вивчення процесів інтернаціоналізації науки й вплив на них національних культур, навіть на рівні окремих дисциплін, здійснювалися загалом недостатньо не лише у вітчизняній, а й у зарубіжній історіографії. Ця проблема тісно пов'язана з широким дослідницьким полем інтеграції наукової та культурної еліти в "чуже" інтелектуальне середовище, оскільки існувала можливість тривалих багаторічних закордонних творчих поїздок, навчання в європейських університетах і численна політична еміграція, зокрема представників країн із недостатньо високим рівнем демократизації суспільства, в тому числі й Російської імперії, де інтелектуали часто очолювали опозиційні групи, партії та рухи демократичного характеру².

Направлення вітчизняних учених у закордонні університети на початку XIX ст. визначалося практичними завданнями підготовки професорсько-викладацьких кадрів для російських університетів (Харківський, Казанський, Петербурзький і Київський), оскільки більшість їх складу становили іноземні вчені – вихованці переважно німецьких вищих навчальних закладів (Гайдельберзького, Геттінгенського, Єнського й ін.)³. Для розв'язання цієї проблеми університети отримали право самостійно вирішувати питання про направлення за кордон своїх випускників⁴. Ця практика обмежувалася переважно майбутніми юристами та медиками, а у виняткових випадках – також представниками природничих наук⁵, що було зумовлено практичними потребами російського суспільства. Систематичні ж закордонні поїздки вітчизняних учених із метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, із новітніми науковими досягненнями для встановлення контактів із зарубіжними колегами почалися з другої половини XIX ст. Їх необхідно розглядати у загальному контексті лібералізації російського суспільного життя в епоху "великих реформ" імператора Олександра II (1855–1881) і запровадження нового статуту 1863 р. для університетів, який, крім розширення їх автономії, передбачав також значне збільшення кількості кафедр на факультетах та чисельності викладацьких кадрів⁶. Розв'язання проблеми останніх здійснювалася через інститут професорських стипендіатів шляхом підготовки випускниками університетів магістерських дисертацій під керівництвом викладачів або ж закордонними відрядженнями молодих учених у провідні вищі навчальні заклади й наукові центри Європи. Обов'язковою умовою було подання в Міністерство народної освіти їх звітів, які потім публікувалися в "Університетских Известиях" або у "Журнале Министерства Народного Просвещения"⁷.

Докладний аналіз лекцій і семінарів відомих зарубіжних професорів становить значну частину "Звітів"⁸. Тут часто зустрічаються особисті оцінки закордонних учених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, критичні зауваження щодо змісту лекцій та семінарських занять. Дуже цікавим є і порівняння викладання наукових дисциплін у різних країнах. Практично завжди ці сюжети були пов'язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах. Для прикладу, коротко зупинимось на докладному описі історичних семінарів проф. Г.Вуттке⁹ у Ляйпцигу й проф. Г.Вайтца¹⁰ в Геттінгені, зроблені І.Луцицьким і Ф.Фортинським¹¹. І.Луцицький звернув увагу, що головною відмінністю семінару Г.Вуттке було вивчення історичної події з одночасною критикою всіх наявних джерел. Семінар Г.Вайтца у Геттінгені характерний тим, що

значна увага приділялася критичному розбору праць, написаних студентами, та вивченню "побуту і звичаїв древніх германців, за звістками сучасників, починаючи з Цезаря й Тацита..."¹². В Києві І.Луцицький більше уваги приділяв спеціальним семінарам, ніж лекціям із загальних курсів, використовуючи досвід своїх зарубіжних колег. Учень останнього, відомий історик Є.Тарле згадував, що семінарські заняття професора були завжди спеціальними, де студенти знайомилися з копіями документів з аграрної історії Франції, які використовував у своїх дослідженнях сам І.Луцицький¹³. Таким чином створювалася "творча лабораторія вченого", в якій він передавав досвід та методологію дослідження своїм учням, формуючи наукову школу і розвиваючи окремі її напрями.

Крім "професорських стипендіатів", можливість закордонних відряджень отримали також викладачі вищих навчальних закладів. Наприклад, за період з 1860 по 1884 рр. 57 професорів та доцентів Київського університету побували у тривалих наукових відрядженнях за кордоном¹⁴. Цей час учені прагнули максимально використати для творчої роботи в зарубіжних бібліотеках і архівах. М.Бубнов у листі з Парижа своєму колезі Т.Флоринському у вересні 1894 р. писав: "Для наукових занять я був відправлений у Нюрнберг та особливо довго [працював] у Мюнхені. Тепер сиджу в Парижі й, на жаль, бачу, що мені не вдається покінчити з усім за одну поїздку, але головне все ж зробив ґрунтовно. Проте і для цього мені треба ще від 10 до 15 днів... Я й сам би радий повернутися вчасно, не тому, що багато нудьгую за кордоном (абсолютно навпаки, я живу тут, розкошуючи, і назад мене поки що не тягне), а тому, що гроші закінчуються..."¹⁵. Б.Кістяківський прагнув кожного року використати літній вакаційний час для роботи в Королівській бібліотеці Берліна, зустрічей зі своїми німецькими колегами в Гайдельберзі, Фрайбурзі. "Таке життя, – зазначав він, – для мене – кращі ліки"¹⁶. Кількість зарубіжних наукових відряджень зростала за рахунок учасників міжнародних конференцій, конгресів тощо. Головними університетами, наприклад, у Німеччині, які відвідували вітчизняні вчені-гумантарії, були: Гайдельберзький (О.Брікнер, М.Володимирський-Буданов, О.Романович-Славатинський, В.Демченко, Д.Каченовський, Ф.Зеленогорський, М.Сумцов, М.Драгоманов, О.Кирпичников, О.Кістяківський, М.Зібер); Берлінський (О.Брікнер, О.Романович-Славатинський, П.Павлов, В.Демченко, Г.Перетяткович, М.Ковалевський); Геттінгенський (Ф. Фортинський); Ляйпцігський (М.Зібер й І.Луцицький) та ін.¹⁷.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався загальною тенденцією до посиленої міжнародної наукової кооперації, характерною ознакою якої стало скликання відповідних конгресів. Наприклад, у період з 1860 по 1869 рр. проводилося щорічно по 10 міжнародних форумів, у перше десятиліття нового століття – 135, а з 1910 по 1913 рр. – 230¹⁸. Безперечно, першість у цьому вели представники природничих наук, результати досліджень яких відносно легко піддавалися міжнародному обміну і мали практичне застосування в народному господарстві. Організаційним центром об'єднання природознавців стала заснована у 1899 р. Міжнародна асоціація академій. Кооперація істориків ускладнювалася національно-орієнтованими тенденціями їх науки й сильним впливом політики. Однак тривалі міжнародні контакти представників цього фаху з неминучістю ставили на порядок денний питання організаційного оформлення останніх. Особливістю даного процесу було те, що тенденції до наукового космополітизму відбувалися на фоні піднесення в країнах Європи націоналізму, шовінізму та мілітаризму. Тому на перших міжнародних форумах істориків наочно проявлялися дві тенденції: по-перше, ідея братерства і співпраці, а по-друге, їх трибуна використовувалася для пропаганди національного самовизначення й політичної легітимації власних держав. Водночас важливим мотиваційним імпульсом для проведення конгресів була міжнародна методоло-

гічна дискусія і проблеми самовизначення історичної науки в нових соціально-політичних реаліях початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. у центрі теоретичних дискусій опинилися дві ґрунтовні проблеми: а) цінностей, або релятивізму історичних знань; б) об'єктивності, або питання про умови, можливості та спосіб пізнання минулого. Науковий пошук був спрямований на обґрунтування теоретичних основ історичної науки шляхом подолання метафізичних засад класичного історизму¹⁹ з його ключовими концептами "ідеї" й "народного духу". Це здійснювалося шляхом формування нового розуміння історичної свідомості як основи пізнання минулого (В.Дільтей), розробки "індивідуалізуючого" методу історичної науки на ґрунті теорії цінностей баденської школи неокантіанства (В.Віндельбанд та Г.Ріккерт), принципів методологічного плюралізму і синтезу методів (М.Вебер, Б.Жістяківський)²⁰. Становлення й піднесення нових наукових дисциплін – політології, соціології, політичної економії та психології – розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування в дослідженнях досягнень останніх і спонукали їх до переосмислення пізнавально-теоретичних засад історичної науки, оскільки ті пропагували й утверджували систематизовані пояснювальні моделі на основі генералізуючої стратегії досліджень. Найбільшої критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історіографії зазнавали з боку історичної школи у політичній економії ("Historische Schule der Nationalökonomie") як емпірично-індуктивної науки, центральною проблемою якої стала економічна історія, та марксистської теорії, яка критикувала останню за надмірну увагу до ліберальної ринкової моделі й постулювала велику залежність політичних і соціальних змін від економічних складових розвитку суспільства. Це спричинило початок широкої методологічної дискусії, яка тривала до 30-х рр. ХХ ст. Вона започаткувала переосмислення завдань науки та стимулювала розвиток її нових напрямів. Не існувало уніфікованого поняття історичної науки, альтернативно-го узвичаєному в історіографічній практиці. Натомість історики були переконані, що предмет їх вивчення мав бути розширеним і у центр історичного дослідження необхідно поставити суспільство та культуру. Воно повинне працювати з науковими поняттями, пропонувати строгі методичні критерії не тільки для дослідження фактів, а й для пізнання, тлумачення історичних зв'язків тощо. Історіографія пов'язувалася з концепцією емпіричної соціальної науки²¹.

Означені вище тенденції наочно проявились уже на Першому міжнародному конгресі істориків 23–28 липня 1900 р. в Парижі²². Він відбувся у рамках Всесвітньої виставки, на якій одночасно проходили міжнародні конгреси з філософії, психології, соціального виховання, етнографії та інших наук, що, за задумом організаторів, мало визначити його спрямованість – порівняльна історія. Відповідно і поряд із секцією загальної й дипломатичної історії були створені секції порівняльних історії права, економіки, релігії, науки, літератури, мистецтва та музики, на яких мали розглянути застосування порівняльних методів. Із 800 заявлених учасників із доповідями і повідомленнями виступили близько 200 науковців, серед яких переважали французькі, англійські й німецькі дослідники. Однак чимало було і представників із країн Східної Європи, а російську науку представляли троє вчених (М.Вінавер, М.Ковалевський та М.Голицин), чії доповіді мали історико-юридичний характер. Криза історичної науки визначила теоретичну спрямованість дебатів – подолання недоліків класичного історизму шляхом застосування компаративних методів, міждисциплінарного підходу до вивчення минулого, вихід за межі національних кордонів і вивчення "історії народів в їхній взаємодії". На секції порівняльної історії права ця ідея набула образності у виступі її головуючого, паризького професора А.Есмайна. Він заявив: "Історія несе в собі суспільну роль, оскільки робить людину толерантною й справедливою, а от-

же, має навчати людей майбутній солідарності прикладами минулого, вести боротьбу з незвіданим сучасним та світити, як ранкова зоря вночі"²³.

На конгресі розгорнулася запекла суперечка між представниками класичного історизму, які обстоювали науковість історії, її особливі методи критики джерел, і прихильниками фактологічного позитивізму. Так, на секції загальної й дипломатичної історії член Французької академії історик Г.Хойзі зазначив: "Факти, факти, факти. В них приховується і теорія, й філософія. Правда, повна правда і нічого, крім правди". Водночас критичі були піддані основні положення філософії позитивізму, зокрема у доповіді професора історії науки університету з Монтпельє Г. Мільхуда. Трибуна форуму була використана й для проголошення концепцій, які мали на меті обґрунтування національної ідентичності окремих народів Європи. Розголосу набула зокрема доповідь відомого румунського історика, ректора університету в Яссах О.Ксенопола – фундатора дако-романської теорії спадковості, яка мала численних прихильників і використовувалася для історико-політичного обґрунтування походження румунської нації. Він висунув не підтверджену документами гіпотезу про спадковість між дако-романцями та румунами, яка викликала критику з боку угорського історика М. Дарваї, котрий на документах XII–XIV ст. доводив хибність поглядів Ксенопола й пропонував виводити походження румунської нації від переселених із півдня романізованих валахів. Окремим негативним акцентом на конгресі прозвучали виступи, в яких був відчутний сильний вплив тогочасної політики і проводилася думка про історичне обґрунтування колоніалізму та антисемітизму²⁴.

Другий Міжнародний конгрес істориків у Римі 1–9 квітня 1903 р. відрізнявся від попереднього не лише кількістю учасників (2500), а й широтою обговорюваних проблем. Як і в Парижі, головною дискусійною методологічною проблемою мала бути порівняльна історія. Це обумовило організаційну структуру форуму, який розділювався на 8 секцій, але головна увага, враховуючи місце його проведення, приділялась археології й античній історії²⁵. Російську науку представляли відомі вчені: В.Модестов (обраний одним із віце-президентів конгресу), Ю.Кулаковський, І.Гревс, М.Ростовцев та ін. Зростаюча суспільна роль науки, інноваційні імпульси для історичного дослідження від суміжних суспільних наук, необхідність міжнародної кооперації були визначені у вступній промові голови форуму, відомого вченого, президента Інституту італійської історії (Istituto Storico Italiano) П.Вілларі. Він розглянув історіографію у загальному зв'язку з культурним розвитком в епоху націоналізму (XIX ст.), підкреслив минулу обмеженість дослідницького інтересу до політичної історії й висунув вимогу переорієнтації останньої на вивчення внутрішніх суспільних процесів. Учений зокрема зазначив: "Єдиним засобом пізнати нас самих і суспільство, в якому ми живемо, є вивчення всіх елементів минулого. Історія являє собою надійну основу наук про суспільство"²⁶.

Конгрес проходив в умовах загострення імперіалістичних суперечностей між європейськими колоніальними державами, а тому політика залишалася домінуючим зовнішнім фактором, який значною мірою визначав специфіку доповідей та їх тональність. Провідною була ідея інтернаціональної культурної співпраці й взаємовпливу між народами Європи у минулому. Прикладом політично-орієнтованої розвідки була доповідь відомого французького вченого Г.Моно "Мішле та Італія", котрий на історичних прикладах – культурного впливу італійського Відродження на Францію і підтримки нею італійського Рисорджименто – обґрунтував солідарність між народами обох країн на тлі загострення стосунків між ними через колоніальні суперечки в Північній Африці²⁷. Вплив Ренесансу на

німецьку культуру прослідкував також філолог У. фон Вільямович-Мелендорф у доповіді "Гете та італійське Відродження"²⁸.

Теоретичні дискусії інтенсивно і продуктивно відбувалися в секції середньовічної й нової історії, які засвідчили про розрив з ідеалізмом епохи класичного історизму. Альтернативні концепції представили близькі до неаполітанського напрямку економічно-юридичної школи австрійський історик Л.Хартманн та італійський Б.Кроче. Перший критикував поширену серед фахівців "Історію італійців у середні віки" за нехтування останньою економічними й соціальними факторами і посилену увагу її до біографічних персоналій²⁹. Своє наукове кредо він висловив у доповіді "Еволюційна історія" (*L'evoluzione storica*), яке через два роки в розширеному вигляді було представлено у праці "Про історичний розвиток. Шість лекцій до вступу в історичну соціологію". Загалом його наукова концепція являла собою парадоксальну форму ідеалістичного соціал-дарвінізму з включенням елементів марксистської теорії. З протилежних позицій розв'язував теоретичні проблеми історії Б.Кроче, котрий виступив на римському форумі з доповідями про "Об'єктивність та суб'єктивність в історії" й "Поняття причинності". Вони свідчили про відхід вченого від марксистської матеріалістичної філософії та повернення до гегелівської філософії історії, спроби застосування діалектики до емпіричного пізнання минулого. Доповіді презентували розробку Б.Кроче історіософської концепції, пов'язаної з його поняттям "абсолютного історизму", за допомогою якого він шукав шлях між фіналістським і причинно-наслідковим історичним тлумаченням, між метафізикою, ідеалізмом та натуралізмом³⁰. Кроче твердив, що поняття "причинності", яке використовують історики, полягає в тому, що "індивідуальність факту досягається у взаємозв'язку з єдністю всіх індивідуальних фактів"³¹.

Досить дивним виглядає те, що в опублікованих звітах про конгрес російські історики практично обминули основоположну теоретичну дискусію між Л.Хартманном і Б.Кроче, натомість приділили значно більше уваги обговоренню на форумі проблем викладання історії й інституціоналізації цієї науки в європейських країнах³². Очевидно, це можна пояснити тільки тим, що порівняння з останніми піднімало болюче для вітчизняної історичної науки питання про її незавершену інституціоналізацію.

Оптимістичні очікування від Третього міжнародного конгресу істориків, який проходив 6–12 серпня 1908 р. у Берліні, не виправдалися. Хоча сучасники загалом позитивно оцінювали його підсумки, цілком справедливо вважаючи, що "конгрес пробуджував думку учасників і вселяв віру в подальші успіхи історичної науки" (М.Хвостов), все ж очевидними недоліками форуму було нехтування теоретико-методологічними проблемами та величезний вплив на його роботу тогочасної політики. Порівняно з попереднім конгресом значно скоротилася кількість секцій, а запропонована секція "Теорії й методики" практично відмовилася від дискусій і зосередилася в основному на практичних методах дослідження минулого, серед яких переважали методичні рефлексії спеціальних історичних дисциплін. Це пояснювалося насамперед тим, що генеральна лінія конгресу визначалася тогочасним станом розвитку німецької історичної науки, в якій домінувала прусська національно-консервативна історіографія (практично всі секції очолювали берлінські історики – Е.Мейєр, Д.Шафер, О.Гірке, А.фон Харнак та ін.) й відмовою виносити методологічні дебати щодо культурно-історичної концепції німецького вченого К.Лампрехта на інтернаціональний форум. Акцент робився на очевидні успіхи німецької історіографії в практичному використанні методів роботи з джерелами. Як іронічно писав французький соціолог Ф.Сіміанд, на конгресі берлінські історики виступили "компактним, злагоджено маршируючим батальйоном німецької науки". Політичний контекст форуму мав чіткі обриси заго-

стрення міждержавних суперечностей (німецько-французька конфронтація у ході першої марокканської кризи 1905–1906 рр., німецько-англійське протистояння в нарощуванні військово-морського флоту взимку 1907–1908 р. тощо), які свідчили про силову дипломатію європейських країн, спрямовану на підготовку світової війни. Це позначилося не лише на змісті доповідей, де політична історія набувала рис *historia militans*, а і на чисельності учасників. Через політичні мотиви не були представлені делегації Польщі, Чехії та Франції. Й хоча говорили про те, що час для проведення конгресу було обрано невдало, оскільки серпнева спека в Берліні змусила багатьох надати перевагу відпустці на морі та прогулянкам у лісі, все ж головну причину відсутності багатьох провідних істориків чітко визначив французький медієвіст М.Пру: "Ми хочемо мати дружні особисті й наукові контакти з німецькими вченими, але французи і німці залишаються ворогами"³³. Російська делегація була однією із найчисленніших на конгресі (46 істориків практично з усіх університетів), представила чотири ґрунтовні доповіді П.Виноградова, Ю.Кулаковського, М.Ростовцева, Е.Штерна. О.Лаппо-Данилевський у слові від російських учених на заключному банкеті висловив побажання, щоб "всі нації ... дедалі більше та більше брали участь у справжній братерській співпраці для величного розквіту європейської культури й щоб ця культура прискорила створення загальнолюдської світової культури"³⁴.

Тісний взаємозв'язок між політикою та національно-орієнтованою наукою можна простежити і в спробі запровадження російської мови, як однієї з робочих, на засіданнях міжнародних конгресів, ініційованій деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира М.Бубновим. Пропозицію останнього підтримала рада факультету. Текст його доповіді був надрукований окремою брошурою³⁵ (перекладеною також французькою мовою) й розісланий для обговорення у російські вищі навчальні заклади. Вчені Петербурзького університету висловили думку, що піднімати це питання передчасно, а рада Московського, загалом підтримавши цю ініціативу, висловилася за те, щоб визнати доцільним запровадити російську мову лише на тих міжнародних конгресах, які будуть проводитися в імперії. Досить іронічно висловився з цього приводу П.Виноградов, який був членом президії виконавчого комітету зі скликання Лондонського конгресу істориків, у листі до О. Лаппо-Данилевського: "Затія Бубнова та К^о дуже характерна і доволі смішна. Кого думають ці панове залучити читаннями незрозумілою мовою?"³⁶. Очевидно, позитивним моментом даної пропозиції можна визнати лише вимогу запровадження цієї мови на міжнародних конгресах науковців секції історії Східної Європи³⁷.

Як писали сучасники, "війна і терор кинули тінь на зустріч істориків у Лондоні"³⁸, оскільки останній перед Першою світовою війною їх Четвертий міжнародний конгрес, який проходив в англійській столиці 3–9 квітня 1913 р., був позначений не лише посиленою увагою до фахових проблем науки, засвідчивши високий рівень самоусвідомлення вченими власного фаху та її самостійності як наукової дисципліни³⁹, а й домінуванням політики і міждержавних відносин у контексті зростання мілітаризму та появи вогнищ війни в Європі. Форум відбувся у період останньої фази першої Балканської війни, вбивства напередодні нього грецького короля Георга I, наростання російсько-австрійських суперечностей тощо⁴⁰. Серед його учасників переважали англійські, німецькі (65), російські (30, включаючи поляків), австрійські (25), французькі (20) науковці. Незначна кількість останніх пояснювалася не політичними, а організаційними причинами – бюрократичною тяганиною їхнього міністерства освіти, яке не встигло завчасно надіслати запрошення організаційного комітету в університети. Підготовка і загальне керівництво конгресом здійснювалося відомим англійським ученим А.Вардом, засновником кембріджської школи модерної історії (*Cambridge Modern History*), прихильником Л.Ранке й основоположником (поряд з У.Стаббсом) сучасної академіч-

ної історичної освіти в Англії. З 9 секцій, на яких було прочитано близько 200 доповідей, новою була секція воєнної та морської історії. Політична спрямованість визначалася доповідями відомих британських науковців Х.Темперлея і Ч.Вебстера, котрі говорили про проблеми колоніалізму й роль конференцій у сучасній дипломатичній історії. В секції історії права, очолюваній П.Виноградовим, прозвучали доповіді О.Лаппо-Данилевського "Ідея держави і головні методи її розвитку у Росії з часів смути до епохи перетворень", румунського історика Н.Юрга із спробою нової загальноєвропейської універсальної інтерпретації середньовіччя з особливим акцентом на формування самостійних держав тощо. В секції економічної й соціальної історії на конгресі були представлені концепції австрійського вченого А.Допша, який виступив із доповіддю про грошові відносини в епоху Каролінгів, та французького дослідника Г.Піренна, котрий висунув тезу, що у той період примітивні форми товарообміну співіснували з грошовими.

Методичні проблеми науки були присутні практично на всіх засіданнях форуму. К.Лампрехт отримав слово двічі. На пленарному засіданні він говорив про "новітні духовні течії в Німеччині", а на секції виступив із доповіддю про "Організацію історичної освіти у вищій школі", де вкотре закликав до її реформування. Е.Бернгейм із допомогою вже випробуваного шляху релятивістського історизму розглянув вплив на інтерпретацію минулого тогочасного світогляду вченого, а американець Ф.Вудс представив на розгляд публіки свою "Історіометрію" як новий метод науки. Все ж, як і на попередньому конгресі, переважали не теоретичні дискусії, а проблеми спеціальних історичних дисциплін та техніка проведення наукових досліджень⁴¹.

Важливим підсумком форуму в Лондоні було рішення провести наступний міжнародний конгрес істориків 1918 р. у Петербурзі, що, вочевидь, засвідчило про високе визнання світовим фаховим товариством успіхів вітчизняної історичної науки й рівня її міжнародної інтеграції. До ініціативної групи ввійшли представники Академії наук, Археографічної комісії та ряду університетів Росії. 18 грудня 1913 р. в столиці відбулася "Попередня нарада з питань влаштування міжнародного історичного з'їзду у С.-Петербурзі в 1918 р.", на якій було представлено 67 делегатів від 37 наукових закладів, університетів й історичних товариств Росії. Нарада ухвалила запропонований О.Лаппо-Данилевським перелік теми секцій майбутнього конгресу, серед яких передбачалися і такі: "Теорія та техніка історичної науки", "Історія Східної Європи з прилеглими до неї країнами". Організаційна робота з підготовки форуму велася до середини 1914 р. й була припинена з початком Першої світової війни⁴².

Інтеграцію, яка відбувалася в європейській історичній науці напередодні Першої світової війни, необхідно розглядати насамперед як результат її внутрішнього розвитку: завершення інституціоналізації, нагромадження знань, поглиблення методології досліджень, усвідомлення представниками професійного "цеху" факту комунікативності творчого процесу, що неминуче привело до її інтернаціоналізації. Водночас каталізатором інтеграції виступало створення єдиного європейського інтелектуального простору, в якому представники наукової та культурної еліти різних європейських націй відігравали провідну роль. Перші міжнародні конгреси істориків, котрі проходили на фоні посилення шовіністичних і націоналістичних настроїв у європейському суспільстві й зростання мілітаризму, виразно засвідчили цю тенденцію. Внутрішньодисциплінарним стимулом до міжнародної кооперації був кризовий стан історичної науки та необхідність пошуку фундаментального консенсусу між її теоретико-методологічними засадами й ідеологічною спрямованістю тогочасної світової історіографії. В умовах розширення контактів учених європейських країн та інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної "наукової

культури"⁴³, які впливали як на внутрішній розвиток окремих дисциплін, суспільне становище вченого як інтелектуала та його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне й духовне середовище загалом. Очевидно, неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX – на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей у соціально-економічному становищі європейських країн та рівня розвитку наукових дисциплін. Водночас спілкування вчених із різних європейських держав неминує породжувало проблему сприйняття "чужої" культури і суспільних відносин, часткове їх запозичення зі спробою перенесення на "власний" ґрунт.

¹ *Fuchs E.* Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // *Diesener G. und Middell M.* (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich* (Comparativ. Jg.6. H.5–6). – Leipzig, 1996. – S.159–160.

² *Dahlmann D.* Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende // *G. Hübinger und W.J. Mommsen* (Hrsg.) *Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich*. – Frankfurt a.M., 1993. – S.141–157; *Williams R. C.* Russians in Germany: 1900–1914 // *The Journal of Contemporary History* – 1966. – №4. – P.121–149; *Stel'mach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // *Hartmut Rüdiger Peter* (Hrsg.) "Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?" Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern u.a., 2001. – S.145–146; *Стельмах С.* Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.) // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип.16: Німці в етнокультурному просторі України. – К., 2004. – С.148–152 та ін.

³ Див., наприклад: *Стельмах С.* Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX століття: спроба створення колективного портрету // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. – Вип.46. – 2000. – С.5–10; *Його ж.* Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX століття // *Там само*. – Вип.47. – 2000. – С.59–62; *Kravčenko V.* Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. – Bd.4 (2001). – S.137–145 й ін.

⁴ Наприклад, у 1843 р. рада юридичного факультету університету св. Володимира ухвалила рішення направити на два роки в німецькі університети (Берлінський, Гайдельберзький, Геттінгенський та Ляйпцизький) і на рік у Францію й Англію трьох своїх випускників, які повинні були згодом зайняти вакантні кафедри на факультеті (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського). – Ф.VIII. – Спр. 2842. – Арк.4–4 зв.).

⁵ За даними "Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира", у першій половині XIX ст. в закордонних університетах побували: юристи – С.Богородський (Берлін, 1829–1832), І.Вигура (Берлін, Гайдельберг, 1843–1846), К.Неволін (Берлін, 1829–1832); М.Пилянкевич (Берлін, Ляйпциг, Геттінген, Гайдельберг, 1843–1846), П.Тутковський (Берлін, 1843–1846); медики – А.Вальтер (Берлін, Відень, 1841–1843), В.Каравас (Берлін, Гайдельберг, 1834–1836); математик М.Ващенко-Захарченко (Париж, 1846–1848); природознавці – К.Кеслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845), П.Корнух-Троцький (Берлін, 1833–1835), О.Рогович (Берлін, Геттінген, 1843–1847), К.Феофілактов (Берлін, Бонн, Дрезден, Тюбінген, 1843–1845) та ін.

⁶ *Kassow S.D.* Students, Professors and the State in Tsarist Russia. –Berkeley, Los Angeles, London, 1989; *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich: ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. – Köln; Weimar u.a. 1998. – S. 203–209; *Stel'mach S.* Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834–1917) // *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. – Bd.4 (2001). – S.146–160.

⁷ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.883. – Арк.2 зв. – 3. Аналіз "звітів" див.: *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Київська старовина*. – 2003. – №1. – С.65–73; *Stel'mach S.* "Von der Isolation zur Integration". Deutsche Universitäten und die

Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // *Hartmut Rüdiger Peter, Natalia Tikhonov* (Hrsg.) *Universitäten als Brücken in Europa*. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern u.a., 2003. – S. 299–310.

⁸ Див., наприклад: Отчёт о занятиях адъюнкта В.Демченко во время заграничного его путешествия с ученою целью // УИ. – 1861. – №4. – С.4–7; Отчёт о занятиях адъюнкта Н.Ренненкампа во время заграничного его путешествия с ученою целью // Университетские Известия (далі – УИ). – 1862. – №4. – С.1–14 й ін.

⁹ *Wuttke Heinrich* (1818–1876) – екстраординарний професор Ляйпцизького університету, учень Л. Ранке, викладав допоміжні історичні дисципліни, депутат Франкфуртського парламенту (1848). (*Weber W.* *Biographisches Lexikon zur Geschichtswissenschaft in Deutschland, Österreich und der Schweiz: Die Lehrstuhlinhaber für Geschichte von den Anfängen des Faches bis 1970*. – Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987. – S.675–676).

¹⁰ *Waitz Georg* (1813–1886) – один із найвідоміших учнів Л. Ранке, провідний німецький медієвіст, співробітник *Monumenta Germaniae Historica* (1836–1842), професор в університетах Кільському (1842–1848), Геттінгенському (1848–1875) та Берлінському (з 1875), автор 8-томної “Німецької конституційної історії” (1844–1878). (*Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20.Jahrhundert* / Hrsg. von Rüdiger vom Bruch und Rainer A.Müller. – München, 1991. – S.334).

¹¹ *Фортинский Ф.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1875. – Ноябрь. – С.78–90; Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // УИ. – 1874. – №2. – С.1–68.

¹² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.VIII. – Спр. 3104. – Арк.2 зв.

¹³ *Тарле Е. И. В.* Лучицкий как университетский преподаватель // З іменем Святого Володимира. – К., 1994. – Т.І. – С. 308–309.

¹⁴ Докладніше див.: *Стельмах С.П.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Історія. – Вип.38. – 1998. – С.3–9; *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. – Ч.І. – К., 1999. – С.46.

¹⁵ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.III. – Спр.19576. – Арк.2.

¹⁶ *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С.103.

¹⁷ Отчет магистра политической экономии Николая Зиберера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // УИ. – 1873. – №8. – С.8; Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // Там само. – 1874. – №2. – С.55–68; *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С.180, 204; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ленинград, 1929–1931. – С.116,130; *Kappeler A. Н.И.* Зибер – Микола Зибер – *Niclaus Sieber.* Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland // “Прими собранье пестрых глав”. *Slavica Helvetica*. – Bd.33. – Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris, 1989. – S.674 та ін.

¹⁸ *Fuchs E.* Op. cit. – S.160.

¹⁹ Термін “класичний історизм” вказує на ґрунтовну історизацію думки у науках про культуру (*Kulturwissenschaft*) і взаємозв'язок між формалізацією розуміння як центральної пізнавальної категорії та утвердженням поняття раціональної й духовної людини як суб'єкта історії. Власне, цей термін лише вирізняє певний етап розвитку історизму, виділений на основі домінуючих тлумачних моделей і методологічного інструментарію в історичних текстах та їхній зв'язок із пануючими історіософськими системами. Слід також відмежовувати його від історизму Просвітництва й так званого “саморефлектуючого історизму” (*Selbstreflektierenden Historismus*), який утвердився у теоретико-методологічному дискурсі наприкінці XX ст. і зосереджується на понятійному апараті історичної науки (Див.: *Steenblock V.* *Transformationen des Historismus*. München, 1991. – S.23; *Jordan S.* *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und klassischem Historismus*. – Frankfurt am Main, New York, 1999. – S.180 ff.).

²⁰ Див. докладніше: *Iggers G.G.* *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. – Hannover, New Hampshire, 1997;

Schleier H. Historisches Denken in der Krise. Fachhistorie, Kulturgeschichte und Anfänge der Kulturwissenschaften in Deutschland. – Göttingen, 2000; *Evans R. J.* In Defense of History. – London, 1997 (нім.: Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. – Frankfurt a. M., 1998); *Jäger F., Rüsen J.* Geschichte des Historismus: eine Einführung. – München, 1992; *Oexle O.G.* Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zu Problemgeschichten der Moderne. – Göttingen, 1996; *Wittkau A.* Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems. – Göttingen, 1992; *Синицын О.В.* Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2000; *Mommsen W.J.* Max Weber // Deutsche Historiker. (Hrsg. *H.-U. Wehler*). – Bd. III. – Göttingen, 1972. – S.65–90; *Моммзен В.* Макс Вебер и историческая наука // Новая и новейшая история. – 1990. – №4. – С.56–64; *Стельмах Сергій.* Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С.125–148; *Його ж.* Богдан Кістяківський і исторична наука // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.28–39 й ін.

²¹ Про національні особливості методологічної дискусії див.: *Schleier H.* Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht, der “Methodenstreit” und die Folgen // *Schleier H.* (Hrsg.) Karl Lamprecht: Alternative zu Ranke. Schriften zur Geschichtstheorie. – Leipzig, 1988. – S.7–45; *Breisach E.* American Progressive History. An Experiment in Modernization. – Chicago, 1993; *Jaeger F.* New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts // *Oexle O.G., Rüsen J.* (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. – Köln, Weimar, Wien, 1996. – S.345–347 та ін.

²² В радянській історіографії утвердилася думка, що, оскільки цей конгрес був підготовлений виключно французькими вченими і був нечисленным, російські вчені відмовилися визнавати його першим (*Слонимский А.Г.* Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – №7. – С.95).

²³ *Erdmann K.D.* Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – S.30.

²⁴ *Ibid.* – S.30–37.

²⁵ *Кулаковский Ю.А.* Международный конгресс исторических наук в Риме. – К., 1903. – С.3; *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.96–97.

²⁶ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.46.

²⁷ *Ibid.* – S.47–48.

²⁸ *Кулаковский Ю.А.* Вказ.праця. – С.8.

²⁹ *Hartmann, Ludo Moritz (1865-1924)* // *Historikerlexikon.* – S.126.

³⁰ Новітне тлумачення еволюції поглядів Б. Кроче див.: *Tessitore F.* Croce und der italienische “Neo-Historismus” // *Gunter Scholtz* (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. – Berlin, 1997. – S.55–67.

³¹ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.60.

³² Див., наприклад: *Кулаковский Ю.А.* Вказ. праця. – С.13–14; *Любович Н.Н.* Международный исторический конгресс в Риме. – Варшава, 1903. – С.3–6.

³³ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.71.

³⁴ Цит. за: *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.98.

³⁵ *Бубнов Н.М.* Ученые права русского языка. В защиту равноправия русского языка на международных конгрессах. – К., 1913; Внесення декана історично-філологічного факультету професора Миколи Бубнова на засідання факультету щодо потреби запровадження російської мови як мови наукових доповідей на Лондонському конгресі істориків. Грудень 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920.* – С. 395–399.

³⁶ *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.99–100.

³⁷ Проект промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920.* – С.399–400.

³⁸ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.86.

³⁹ *Тарле Е. В.* Международный исторический конгресс в Лондоне (3–9 апреля н.с. 1913 г.) // *Научный Исторический Журнал.* – 1913. – Т.І. – Вып.1. – №1. – С.130.

⁴⁰ Преса практично не приділила уваги зібранню істориків, за винятком окремих

коротких заміток (див.: *Ардашев П.Н.* Международный конгресс историков в Лондоне. 1913 г. // *ИР НБУ ім. В.І. Вернадського.* – Ф.І. – Спр.9075. – Додатки).

⁴¹ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.88–96.

⁴² *Приймак Н.И.* О несостоявшемся международном конгрессе историков в России в 1918 г. // *Вестник Санкт-Петербургского университета.* – Сер.2. – Вып.4 (№23). – 1998. – С.3–7.

⁴³ Про використання термінів “університетська культура” й “наукова культура” див.: *Sanders Th.* The Third Opponent: Dissertation Defenses and the Public Profile of Academic History in Late Imperial Russia // *Historiography of Imperial Russia: the profession and writing of history in a multinational state* / Ed. by *Thomas Sanders.* – Armonk, New York, London, 1999. – P. 75,87.

The article is dedicated to the international cooperation of Russian and Ukrainian historians at the end the 19-th – beginning of the 20-th century, their participation in the first international congresses of the latter.
